

בין חוקיות לסוציאליזם: המשפט ומשמעותו בברית-המועצות שאחרי סטלין

במשך שנים רבות לא נדון המשפט הסובייטי בכתיבה ההיסטורית על ברית-המועצות. ההליך המשפטי הסובייטי הוצג תדיר כ"משפט ראווה" בלבד, ואילו המערכת המשפטית (התביעה, השופט והסנגוריה) נתפשה כגוף חסר אוטונומיה, שהוציא לפועל את הוראות המפלגה והמשטרה החשאית. הדיון במערכת המשפט הסובייטית נחשב למיותר שכן, כך טענו החוקרים, המפתח להבנת האופן שבו פועלת החברה הסובייטית לא היה נעוץ בה. על יסוד מסמכים משפטיים מן הארכיונים של ברית-המועצות לשעבר, דינה מויאל בוחנת מחדש את תפקיד המשפט בברית-המועצות בתקופה שאחרי סטלין, חושפת את העקרונות שעמדו מאחורי המערכת המשפטית הסובייטית ומראה כיצד תהליכים שהתרחשו במערכת המשפט בימיהם של חרושצ'וב וברז'נייב קשורים לתמורות שעבר המשטר באותה עת ומסייעים בעקיפין להבין את סופה של המעצמה הסובייטית.

המשפט כצוהר להיסטוריה הסובייטית

את השנים הראשונות לשלטונו של ניקיטה סרגייביץ' חרושצ'וב (Khrushchev) נהוג לכנות תקופת "ההפשרה" (Ottepel', בעקבות רומן הנושא שם זה מאת הסופר איליה ארנבורג [Ehrenburg], שיצא לאור בשנת 1954). שנים אלה התאפיינו בפתיחות רבה יותר בדיונים פנים-מפלגתיים, בהחלשת הצנזורה ובחיזוק הקשרים בין ברית-המועצות למערב. ההפשרה לוותה, בין השאר, ברפורמות בתחומי הכלכלה, המנהל, החינוך – וגם המשפט. תחום המשפט עמד במוקד הדיון של המפלגה כבר בתקופה הראשונה לאחר מותו של סטלין, עת הוחלט על מתן חנינה לאלפי אסירים מן המחנות, על סגירת התיק נגד רופאי הקרמלין (שהועמדו לדין ב"פרשת הרופאים") ועל בחינה מחודשת של פסקי-הדין שניתנו על-ידי בתי-הדין של המשטרה החשאית. צעדים אלה, בצד מאסרו של לברנטי פבלוביץ' ברייה (Beria), שר הפנים של ברית-המועצות, ביוני 1953 ומינויו של רומן אנדרייביץ' רודנקו (Rudenko) לפרקליט ראשי במקומו של גריגורי ניקולאיביץ' ספונוב (Safonov), היו הוכחה ראשונה למרכזיות של שאלת המשפט בעיני ההנהגה ולכוננותה ליותר על הטרור כאמצעי מרכזי לשליטה. בסמוך לאירועים אלה הוכנס לשימוש המונח "חוקיות סוציאליסטית" כעקרון-מפתח במדינה. עד מהרה עיקרון זה בא לידי ביטוי בחיזוק הפרקליטות על חשבון המשטרה, ברפורמה בבתי-המשפט ובחקיקת חוקים חדשים בתחום הפלילי והאזרחי. בהמשך, תחת שלטונו של לאוניד איליץ' ברז'נייב (Brezhnev), שונו רוב החוקים הסובייטיים הישנים, הורחב הסיוע המשפטי לאזרחים וגובשו תוכניות להרחבת ההשכלה המשפטית בקרב הציבור. חוקתה החדשה של ברית-המועצות, שפורסמה בשנת 1977, העידה, כי ההנהגה לא זנחה את תחום המשפט גם בשנים האחרונות לשלטונו של ברז'נייב.

על אף השינויים הללו בתחום המשפט בברית-המועצות, בחרו היסטוריונים מן המערב ודיסידנטים (dissidenty, מתנגדי המשטר) רוסים להציג את הרפורמות המשפטיות כצעדים טקטיים בלבד, שנועדו לפייס את האזרחים הסובייטים אך למעשה היו פרגוד המסותר מאחוריו את הכוונה האמתית של השלטון, והיא הפיכת מערכת המשפט לזרוע הארוכה של

המשטרה והמפלגה. מאחר ששינויים אלה לא הובילו לדמוקרטיזציה בנוסח המערב, הם נתפשו כצעד ציני מצד ההנהגה החדשה. המשפטים הפוליטיים משנות השישים והשבעים הוצגו כנדבך נוסף במערכת המשפט הסטליניסטית, שבה הורשעו אזרחים על לא עוול בכפם, כפי שנעשה בעבר בתקופת "הטרור הגדול" של שנות השלושים. אף שמשפטי הדיסידנטים היו מתוקשרים יותר מבעבר וקיימו לכאורה את סדרי־הדין, נטען, כי בדומה למשפטי הראווה, דינם של הנאשמים נגזר מראש אף ש"חטאם" היחיד היה דרישה לזכויות אזרח בסיסיות. הכתיבה ההיסטורית הציגה לפיכך את ההליך המשפטי הסובייטי כ"מצג של משפט" בלבד ולא כהליך אמתי של בירור האשמה. ובהתאם, הוצגה גם מערכת המשפט (התביעה, השופט והסנגור) כגוף המוציא לפועל הוראות מגבוה של המפלגה והמשטרה החשאית, גוף שאין לו השפעה על ההליך עצמו. המחקר והדין במערכת המשפט הסובייטית הצטיירו אפוא כמיותרים, שכן המפתח להבנת החברה הסובייטית לא היה נעוץ בה.

מטבע הדברים, משפטנים שחקרו את ברית־המועצות באותה תקופה ייחסו חשיבות רבה יותר למשפט הסובייטי מאשר ייחסו לו ההיסטוריונים, והכירו בתפקידו בעיצוב החברה הסוציאליסטית החדשה. אולם, הזיקה החזקה שלהם למשפט המערבי והמאבק הבין־גושי הם שהכתיבו את מטרת המחקר ותוצאותיו. חלק ניכר מהמחקרים בחן את הפער בין לשון החוק (כפי שהובנה במערב) לבין יישומו של החוק בפועל ודן בהשוואה בין שיטת המשפט הסובייטית לבין שיטת המשפט במדינות דמוקרטיות־ליברליות. כל חוק ופעולה בהיבט המשפטי בברית־המועצות מוקם על ציר, שבצדו האחד משטר ליברלי ובצדו האחר משטר טוטליטרי, מתוך ניסיון למפות את המדיניות של ברית־המועצות באותה עת. הקשר השוואתי זה התעלם מן האופן שבו נתפש המשפט בברית־המועצות עצמה ועל־כן הקשה על החוקרים לגבש הסבר שיטתי למדיניות המשפטית של יורשי סטלין. השאלה שהוצגה לרוב הייתה, האם מדובר בליברליזציה במסווה של מהפכה או מהפכה במסווה של ליברליזציה? הליברליזציה של חרושצ'וב, לפי שיטה זו, סתרה את החקיקה הרטרואקטיבית שלו ואת הניסיון להחיות את הרוח המהפכנית, ואילו ה"רה־סטליניזציה" של ברז'נייב לא עלתה בקנה אחד עם הביורוקרטיזציה והקיפאון של תקופתו. כתוצאה מכך, המשפט נתפש במשך שנים כציני ולא כמבטא באופן אמתי את מדיניות השלטון.

כיום, הודות לנגישות אל מסמכים משפטיים מן התקופה הסובייטית, דומה כי יש לבחון מחדש את תפקיד החוק ואת מערכת המשפט במשטר הסובייטי הפוסט־סטליניסטי. גלוי וידוע, כי משפט הוא חלק בלתי־נפרד מן המשטר והחברה שאותם הוא משרת. מערכת משפטית של כל חברה, בין שהיא ליברלית ובין שהיא טוטליטרית, היא ראי של הסדר חברתי והערכים המרכזיים של אותה חברה, ואילו בית־המשפט הוא מקום המפגש בין תאוריה לפרקטיקה, זירת מאבק בין הכללים והנורמות שאותם מבקש השלטון להנחיל לבין החברה שבתוכה הוא מבקש לפעול. הקביעות הללו תקפות גם לגבי ברית־המועצות, ועל־כן בחינת תחום המשפט בברית־המועצות פותחת צוהר להבנת תהליכים רחבים יותר בחברה הסובייטית.

עיון בחומרים ארכיוניים שמקורם במערכת המשפט הסובייטית (תיקים משפטיים של בית־המשפט העליון, פרוטוקולים מדיונים שנערכו במשרד המשפטים, בפרקליטות ובלשכות עורכי־הדין, דו"חות שהוגשו על־ידי מוסדות אלה) כמו גם קריאה מחודשת של החומר הגלוי מן התקופה (זיכרונות של משפטנים, פרסומים בעיתונות ובכתבי עת משפטיים רשמיים), מלמדים, כי ההנהגה הסובייטית ייעדה למשפט תפקיד מרכזי בבניית החברה הסוציאליסטית בניגוד לתפישה, שהמערכת המשפטית הייתה כפופה באופן מוחלט למערכת המפלגתית

והמשטרותית, מעידים המסמכים, כי אנשי המערכת המשפטית בברית-המועצות ראו עצמם כסוכנים היסטוריים, בעלי השפעה של ממש על המתרחש במדינה. לאור נתונים אלה חשוב לברר מה היו הכללים שהנחו את מערכת המשפט הסובייטית, מה היה תפקידה של המערכת המשפטית בפועל, ומהם השינויים שהיא עברה בתקופת יורשיו של סטלין. שינויים אלה מעידים בתורם על התמורות שעברה החברה הסובייטית כולה באותה תקופה.

זאת ועוד, במשך שנים עוצבה תפישתנו במערב את המשפט הסובייטי על-ידי מתנגדי המשטר ואותם אנשים שהצליחו לצאת מברית-המועצות או לבקר בה לתקופה קצרה. הנמנים עם קבוצות אלה התמקדו, מטבע הדברים, במשפטים פוליטיים ובאותם עניינים שמשכו את תשומת-הלב הבינלאומית. הם הציגו לרוב את המשפטים הפוליטיים כאבן בוחן של המשטר הסובייטי. הטענה המקובלת הייתה, כי בעוד שבמשפטים אזרחיים ופוליטיים "רגילים" המדינה נהגה באזרחיה כראוי, הרי במשפטים הפוליטיים נגלו פניו האמתיים של המשטר. פרשנות זו היא מוטת ואינה מאפשרת מתן הסבר נהיר למשפט הסובייטי. בחינה נכונה של המסמכים המשפטיים מעידה, כי המשפטים הפוליטיים הם רק מקרה קצה על ציר המשפט, ועל מנת להבינם כראוי, יש לבחון דווקא את המשפטים האזרחיים והפוליטיים הרגילים. משפטים אלה כלל וכלל לא היו משוללי אידאולוגיה קומוניסטית. נהפוך הוא, כיוון שתיקים אלה לקוחים מחיי היומיום הסובייטיים, הרי אפשר למצוא בהם את המאפיינים המיוחדים של אותה חברה. משפטים אלה מגלים דפוסי פעולה של המערכת כולה, שהרי כל הליך משפטי בברית-המועצות מטרתו הייתה להביא ליישום האידאולוגיה הקומוניסטית ולתרום לבנייתה של חברה חדשה.

משפט ומהפכה

שאלת מעמדו ותפקידו של המשפט במשטר הסובייטי החדש העסיקה את הבולשביקים עוד מראשית המהפכה. שורש הבעיה היה נעוץ באידאולוגיה המרקסיסטית, שלפיה המדינה, ומערכת המשפט כחלק ממנה, הם תוצרים של מלחמת המעמדות בחברה הקפיטליסטית ונועדו לשרת את בעלי אמצעי הייצור תוך ניצול של מעמד הפועלים (הפרולטריון). עם בוא הקומוניזם, כך על-פי המרקסיזם, תיעלם המדינה ויחד עמה יפוך המשפט למיותר. אולם לשיטתו של לנין, שנדרש לנושא כבר בשנת 1917 בחיבורו **מדינה ומהפכה** (*Gosudarstvo i Revolutsia*, שאותו שכתב בשנת 1918), כל עוד המדינה הפרולטרית קיימת, מוסיף המשפט להיות חלק מן המבנה המדינתי החדש – הדיקטטורה של הפרולטריון – ומסייע במימוש היעדים של המהפכה עד להשגת הקומוניזם. בעוד שבקפיטליזם מערכת המשפט שירתה את הבורגנות, לאחר המהפכה המשפט החדש יעמוד לצד הפרולטריון. על מנת לעשות שימוש מושכל ומועיל בכלי המשפט, הכירה המפלגה עוד בראשית התקופה הסובייטית בצורך לזנוח את שיטת המשפט הבורגנית ולפתח תפישה משפטית חדשה בשירות המהפכה. עם זאת, בימיהם של לנין וסטלין לא הייתה נוסחה ברורה שהגדירה מהו אופיו של המשפט הסוציאליסטי ומהו תפקיד המשפט בחברה כזו.

מיד בראשית המהפכה ביטל לנין את מוסדות המשפט הצאריים וקבע, כי מעתה השיפוט יהיה בידי שופטים עממיים שיפעלו על-פי "מצפונם המהפכני". מצב החירום ברוסיה המהפכנית אף הצדיק, לדעתו, את "הטרור האדום" ואת פעולות הכפייה שנעשו מחוץ לחוק. המונח "חוקיות מהפכנית" נטבע על-ידי לנין רק לקראת תום מלחמת האזרחים (בשנת 1921) ואז אף החל פרסומם של חוקים חדשים, שביטאו את סיום הקומוניזם המלחמתי ואת כינון השיטה המשפטית החדשה. באותה תקופה התנהל ויכוח בין המשפטנים בקרב הבולשביקים לגבי

משמעותו של מונח זה. המתונים, דוגמת המשפטנים ארון נאומוביץ' טריינין (Trainin), מ"פ לויטין (Levitin), א"א פריגרדוב-קודרין (Prigradov-Kudrin), טענו, כי המשמעות של "חוקיות מהפכנית" היא הדרישה לכבד את החוק המהפכני, היינו את החוקים שנחקקו בעקבות המהפכה. גישה כזו שמרה למעשה על עקרונות משפט בסיסיים, אולם החליפה את התוכן של החוקים החלים על האוכלוסייה. מול אסכולה זו ניצבה קבוצה בראשות פטר איונוביץ' סטוצ'קה (Stuchka, סגן הקומיסר למשפט ונשיא בית-המשפט העליון) ומאוחר יותר גם ניקולאי וסילייביץ' קרילנקו (Krylenko, סגן הקומיסר למשפט ואחר-כך הפרקליט הראשי) שטענה, כי למשפט יש תפקיד שונה בחברה מהפכנית מתפקידו בחברה קפיטליסטית, וכי העיקרון של "חוקיות מהפכנית" פירושו חוקיות שתקדם את הסוציאליזם ולא תרסן אותו, כפי שעושה משפט בדרך-כלל. המשפטן הסובייטי יבגני ברוניסלבוביץ' פשוקניס (Pashukanis) טען במשנתו, כי המהפכה בכלכלה עתידה למחוק את יסודות המשפט הבורגני המבוסס כולו על עקרון החופש החוזי המצוי ביסוד המערכת הקפיטליסטית. בסופו של דבר, כך צפה פשוקניס, המשפט יתייתר וייעלם.

בראשית תקופת סטלין היה נראה, כי הוויכוח הוכרע בהעדפת הפרשנות השנייה. תוכנית החומש הראשונה, שהוחל בישומה בשנת 1928 ושסימלה את המעבר למשק מתוכנן ולכלכלה מהפכנית, נתפשה כמבשרת את המעבר לסוציאליזם. אולם, התחזית של התפוגגות המדינה והחוק התבדתה עד מהרה, וכבר באמצע שנות השלושים היה ברור, כי יש צורך במערכת משפטית גם במשק סוציאליסטי. אי לכך, האתגר של ההנהגה היה ביצירת מערכת משפטית שתשרת את המהפכה. החוקים החדשים של שנות השלושים, שגובשו תחת סטלין, היו בסיס ליצירתה של מערכת משפט סובייטית, שתפקידה היה לעגן בחוק את מדיניות השליט ולכפות על האזרחים את הסדר החברתי החדש. הכפייה נעשתה במקביל גם על-ידי מערכות מחוז למערכת המשפט האזרחית, כגון המשטרה החשאית ובתי-משפט צבאיים, שלהם הותר לחרוג מן האמור בחוק. "החוקיות הסוציאליסטית" שהציג סטלין לא נתנה אפוא מענה לשאלה התאורטית, כיצד מקדמים את המהפכה במסגרת החוק, אלא הייתה כינוי למערכת חוקים שגיבו את המדיניות של סטלין וסייעו לו בדיכוי מתנגדיו. בין האחרונים מצא עצמו גם פשוקניס, שסר חנו בעיני סטלין והוא אולץ לפנות את מקומו לטובת אנדריי ינוארייביץ' וישינסקי (Vyshinsky), הפרקליט הראשי של ברית-המועצות בשנים 1935-1938.

הקריאה של המפלגה במחצית השנייה של שנות הארבעים, לאחר תום מלחמת העולם השנייה, לפתח תורה סוציאליסטית של משפט ומדינה ולשפר את המקצועיות של אנשי המערכת המשפטית, נועדה להבטיח, כי כל עובד במערכת המשפט יישם באדיקות את המדיניות המוכתבת על-ידי המרכז. ספרי לימוד ופרסומים שיצאו לאור בראשית שנות החמישים הסבירו את אופיים המעמדי של המדינה ושל מערכת המשפט בחברה קפיטליסטית, את תפקידה של הדיקטטורה של הפרולטריון כשלב מעבר בין קפיטליזם לקומוניזם ואת הצורך במבנה מדינתי בתקופה זו. החוק הסובייטי, נטען בפרסומים מהשנים 1950-1951, הוא ביטוי כתוב לרצון של ציבור העמלים ותפקידו למסד ולחזק את יחסי החברה הסוציאליסטיים המבוססים על קניין ציבורי ולא על קניין פרטי. המשפט, כנדבך המצוי מעל לבסיס הכלכלי של החברה, הוא כלי לחיזוק הבסיס הכלכלי הקיים ולמיגור האלמנטים הבורגניים שעוד נותרו בחברה.

מבחינות מסוימות אפשר להשוות את השימוש שנעשה במשפט בימי סטלין לאופן שבו השתמשו בו בגרמניה הנאצית, דהיינו ככלי למימוש מדיניות. המשפטן הגרמני הגולה, אוטו

קירשהיימר (Kirchheimer), הסביר, כי את מערכת המשפט הנציונל-סוציאליסטית הנחתה מדיניות ולא עקרונות משפט בסיסיים. ככזו, היא הורכבה מכללים טכניים, זמניים לעתים, שהיה אפשר לשנותם בקלות בהתאם לצרכיו המידיים של המשטר (ראו מאמרו "The Legal Order of National Socialism", in F.S. Burin, K.L. Shell [eds.], *Politics, Law and Social Change: Selected Essays off Otto Kirchheimer*, New York: Columbia University Press, 1969, pp. 88-109). אף שהחוקים של המשפט הסובייטי, כמו החוקים הנציונל-סוציאליסטיים, היו תקפים מבחינת הסמכות שחוקקה אותם, טענו משפטנים רבים במערב (ובעיקר אלה שדנו ביחס שבין מוסר למשפט, כגון לון פולר [Fuller]), כי החוקים הללו לא היו חוקיים, שכן הם לא עמדו במבחן ההיגיון הפנים-משפטי: לא די בכך שחוקים ישקפו את רצון הריבון, עליהם לתת מענה גם לעקרונות משפט בסיסיים המהווים תנאי לאמון השורר בין שליט לנשלט. כללים אלה של פרסום ופומביות החוק, העדר חקיקה רטרואקטיבית, החלת החוק באופן שווה על האוכלוסייה וחקיקת חוקים ברורים שהציבור יכול לעמוד בהם, הם תנאים בסיסיים למערכת משפט תקנית המקיימת מוסר משפטי בסיסי (ראו ספרו *The Morality of Law*, New Haven: Yale University Press, 1969, pp. 33-39).

הקריטריונים הללו נעדרו מן "החוקיות הסוציאליסטית" של סטלין שהתמצתה בדרישה שהאזרח הפשוט יציית לחוק, אך לא הטילה מגבלות דומות על השלטון. השרירותיות ששלטה במערכת המשפט הסטליניסטית הטילה מורא לא רק על האזרח הפשוט, אלא גם ובעיקר על אנשי המפלגה. תופעה זו הייתה מבחינת המפלגה אבן הנגף העיקרית במשטרו של סטלין, שהתאפיין, לדברי חרושצ'וב, בפולחן אישיות – ביטוי לעובדה, כי המדינה התנהלה על-פי רצונו של סטלין בלבד. אין תמה אפוא, שעם מותו של סטלין, הצעדים הראשונים שנקטה ההנהגה הקולקטיבית החדשה כדי לשים קץ לטרור ולהחלטות השרירותיות של בתי-הדין המיוחדים, היו חיזוק מערכת המשפט האזרחית על חשבון המשטרה החשאית ושירותי הביטחון ושיקום מעמדו של האזרח במדינה הסובייטית. צעדים אלה נועדו לבנות מחדש את האמון בין האזרח לשלטון – אמון שהיה חיוני להמשך הבנייה הקומוניסטית.

"החוקיות הסוציאליסטית" של חרושצ'וב

החל משנת 1954, אם כן, הפך המונח "חוקיות סוציאליסטית" למונח-מפתח בברית-המועצות, שיחד עם עקרונות "ההשתתפות" והפופולריזציה – שנועדו להעביר חלק מסמכויות השלטון לאזרח הפשוט, ובכך להגביר את מעורבותו בניהול המדינה – היו ל"שילוש הקדוש" של החברה בתקופת חרושצ'וב. המונח "חוקיות סוציאליסטית", כאמור, לא היה המצאתו של חרושצ'וב, אבל הוא זה שהרחיב והעמיק את המשמעות המקובלת שניתנה לו בימי סטלין. בעיני סטלין נועד המונח להצדיק פרשנות רחבה של העברות הקבועות בחוק על מנת לדכא מתנגדים באופן חוקי ולהכשיר את פעולתן של רשויות האכיפה נגד אזרחים שנחשבו לחותרים תחת המשטר או מתנגדים למדיניות הקולקטיביזציה והתיעוש של השלטון. אשר לחוקיות המנהל של הרשויות, זו נבחנה בדרך-כלל על-פי הוראות מגבוה ונומקה בדיעבד בגושפנקה מלמטה, באמצעות העיתונים, הוועד המפלגתי המקומי וגופים אחרים. המונח לא נתפש באותם זמנים כעיקרון משפטי שיכול להגביל את השלטון, אלא כשם כללי לפעולות שנקטה המערכת המשפטית הסובייטית כדי ליישם את הדיקטטורה של הפרולטריון. תחת חרושצ'וב, לעומת זאת, המונח "חוקיות סוציאליסטית" הורחב באופן שכל ישות משפטית במדינה, החל מן האזרח הפשוט, דרך גופי התעשייה וכלה בפקידי הממשלה, נדרשה לשמור על החוק, והפרקליטות היא זו שהופקדה על יישומו. הפרקליט הראשי רומן רודנקו קבע במאמר שהתפרסם בעיתון **פרבדה** (*Pravda*) בינואר 1954, כי אף עובד ציבור אינו רשאי לעבור על

החוק, מאחר שפעולה נגד החוק כמוה כפעולה נגד רצון הציבור. מחד גיסא, הייתה בכך העמקה של הפררוגטיבה של התביעה הכללית, מאידך גיסא, מטרתו האמתית של המהלך הייתה הוצאת השליטה בהליך של הגשת אישום מידי המשטרה ומשרד הפנים, שהיו אחראים לטרור בתקופת סטלין, והעברתה לגוף משפטי שיהיה כפוף לממשלה כולה ואתה למפלגה. החלטה זו נועדה להחזיר את היציבות ותחושת הביטחון שכה חסרה להנהגה עצמה בתקופת סטלין, שבה שלטה שרירותיות ברשויות המדינה.

עיון בתיקים מארכיון הפרקליטות מגלה, כי הדרישה ל"חוקיות סוציאליסטית" לא הייתה דרישה בעלמא, אלא נאכפה על-ידי הפרקליטות המרכזית. פרקליט סובייטי היה אמון לא רק על תיקים שהגיעו אליו מהמשטרה או נפתחו בבית-המשפט, אלא גם על כל עניין הנוגע באי-חוקיות שהתרחש באזור שבתחום סמכותו. פרקליטים חויבו לקבל קהל פעמים אחדות בשבוע, לשמוע את טענות האזרחים בכל עניין הנוגע בכיבוד החוק ולהתערב בעניין זה במידת הצורך. לשם כך ניתנה לפרקליט סמכות להגיש מסמך מחאה לכל רשות, שלדעת הפרקליט, הפרה את החוק. כתוצאה מכך הפך הפרקליט לדמות נערצת וכל-יכולה בעיני האזרח מן השורה. כך לדוגמא, פרקליט מחוז מהרפובליקה הרוסית תיאר בזיכרונותיו כיצד בעקבות תלונתה של אישה על כך שבעלה משתמש בכספי המשכורת לרכישת משקאות אלכוהוליים, הוא הסדיר את העברת המשכורת היישר לידיה של האישה. התערבות כזו מצד הפרקליטות נחשבה לא רק חוקית כי אם רצויה בברית-המועצות. יתרה מזאת, ערנותו של אותו פרקליט אף סייעה לו חודשים אחדים לאחר מכן לגלות, כי פועלים מאותו המפעל הועסקו במקום עבודתם שעות נוספות בניגוד לחוק וחזרו לרכוש משקאות חריפים בשכר הנוסף שקיבלו. הפרקליט פתח בחקירה נגד מנהל המפעל (ראו Anatoliy Bezuglov, *Zapiski prokurora*, (Moskva: Sovetskaia Rossiia, 1983, pp. 3-10).

כגוף האמון על החוקיות במוסדות המדינה, נדרשה גם הפרקליטות להישמע לביקורת ולשפר את מקצועיותה כדי לבצע את עבודתה נאמנה. תיקים ממחלקת כוח האדם של הפרקליטות הכלל-סובייטית מצביעים על כך שהפרקליטות נקטה אמצעים שונים נגד עובדיה, כאשר הם פעלו שלא כחוק; שני חוקרים שהחזיקו אדם במעצר בלא תשתית ראייתית ואף היכו אותו במהלך החקירה על מנת להשיג הודאה באשמה, נשפטו ונשלחו למאסר של שנה ושנה וחצי (GARF [Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii] 8131/33 תיק 2613); שני אנשי פרקליטות אחרים ששתו לשוכרה בזמן נסיעה מטעם הפרקליטות נעצרו על-ידי משטרה מקומית וננזפו (GARF 8131/33 תיק 1372); פרקליט מחוז שחרג מסמכותו ועשה שימוש ברכב ציבורי לצרכיו הפרטיים קיבל נזיפה אף הוא (GARF 8131/33 תיק 3363). כללי האתיקה שחלו על פרקליטים היו רחבים ואסרו פעילות לא מוסרית שאינה הולמת התנהגות של "פרקליט סובייטי". כך לדוגמא, כשנתיים לאחר פרשת "הרכב הציבורי" קיבל פרקליט המחוז שהוזכר לעיל נזיפה חמורה כיוון שבילה יחד עם עובד שלו בחברת שתי נשים נשואות. העובדה שהיו אלו נשים בגירות שהסכימו מרצונן החופשי לבילוי, לא סייעה לפרקליט, והפרקליטות הראשית איימה עליו בפיטורים (GARF 8131/33 תיק 3363). מעבר לכך פעלה הפרקליטות לשיפור המקצועיות של פרקליטים המופיעים בבתי-משפט. התופעה הנופצה של אי-הופעת הפרקליט לדיון ראשוני בתיק בבית-המשפט גונתה, והפרקליטים נדרשו להפגין מקצועיות בהיבטים המשפטיים של עבודתם ולא רק בתחום החקירה. עיתונים סובייטיים פרסמו השכם והערב סיפורים על עבודת הפרקליטים ובהם הדגישו את המצופה מהפרקליטות: מתן מענה לכל תלונה המגיעה מן האזרחים, שמירה על קשר עם האזרח מן השורה וגילוי ערנות כלפי כל סוג של עברה על החוק. הסיסמה של הפרקליטות באותן שנים

הייתה: "אף עברין לא יימלט מעונש ואף אדם חף מפשע לא יישב מאחורי סורג וברח" (פרבדה, 12 באפריל 1955).

עקרון "החוקיות הסוציאליסטית" התבטא, בין השאר, גם במידת האוטונומיה שניתנה למערכת המשפטית מול המערכת המפלגתית והמדינתית. כבר בשנת 1954 פתח חרושצ'וב במסע נגד התערבותם של אנשי המפלגה בעניינים משפטיים. אף שהמפלגה לא חדלה מלתת הנחיות כלליות למערכת המשפט, הרי התערבות נקודתית של אנשי מפלגה מקומיים נחשבה ראויה לגינני ונוגדת את עקרון "החוקיות הסוציאליסטית". גם התערבות מצד הממשלה איבדה את הלגיטימיות שלה: בדיון של פורום מורחב של שופטי בית-המשפט העליון של ברית-המועצות (בנוכחותם של כל שופטי בתי-המשפט העליונים של הרפובליקות) שהתקיים באותה שנה, התלוננו השופטים, כי משרד המשפטים מתערב יתר על המידה בעבודת בתי-המשפט, וכי נוצרה כפיפות כפולה ולא ראויה של שופטים, הן לבית-המשפט העליון והן למשרד המשפטים. בדיון נאמר, כי אף שמשרד המשפטים אינו מוסמך לתת הנחיות בענייני משפט או פרקטיקה משפטית, הרי במשך שנים אחדות המשרד עשה זאת באמצעות מכתבי הנחיה. הנהלת בית-המשפט העליון הבטיחה בתגובה, כי תעשה כל מאמץ על מנת להגיע לפתרון הבעיה (GARF 9474/10 תיק 126). ואכן, התערבות זו של משרד המשפטים בעבודת בתי-המשפט הסתיימה עם פירוקו של משרד המשפטים הכלל-סובייטי בשנת 1956 והשארת הסמכות בנושאים משפטיים רק בידי בית-המשפט העליון. כמו כן, על מנת ליעל את עבודתו של בית-המשפט העליון הועברו חלק מסמכויותיו אל בתי-המשפט העליונים של הרפובליקות. כעבור עשר שנים היה יכול נשיא בית-המשפט העליון של ברית-המועצות אלכסנדר פיודורוביץ' גורקין (Gorkin) לכתוב בעיתון **איזבסטיה** (*Izvestia*), כי בברית-המועצות בית-המשפט הוא הגוף היחיד המוסמך להחליט לגבי הרשעה או זיכוי של נאשם, וכי הגשת כתב אישום על-ידי הפרקליטות אין בה כדי לקבוע אשמה.

לבסוף, גם עורכי-הדין, שנתפשו בתקופת סטלין כנטע זר ושריד מן הבורגנות, הוזמנו ליטול חלק במאבק למען "החוקיות הסוציאליסטית" ולהשתתף בתעמולה החוקתית. בשנת 1954 כינס נציג משרד המשפטים אלכסנדר פ' וולצ'קוב (Volchkov) את הנציגים של לשכות עורכי-הדין של רוסיה בבקשה לשמוע, כיצד אפשר לשפר את עבודתם כדי לקדם את השמירה על "החוקיות הסוציאליסטית" במדינה. אחד מעורכי-הדין השיב בתגובה, כי כדי שיוכלו למלא את משימתם המרכזית – שמירה על זכויות האזרחים, שומה עליהם לזכות בהגנה על זכויותיהם שלהם. דעתו הייתה, כי קבלת ערובה לכך שזכויותיהם יישמרו היא תנאי להגנה על זכויות האזרחים (Tsentral'nyi Arkhiv Goroda Moskvyy [TsAGM] 493/1 תיק 302). יכולתם של עורכי-הדין להביע מחאה בעניין זה באותה תקופה מעידה על השינוי שהסתמן במעמד ועל המודעות הגוברת לשלטון החוק. שיתופם של עורכי-הדין בתהליך הפך אותם ממתנגדי משטר במסווה ל"מבקרים אוהדים", שאף אם מתחו ביקורת, הם עשו זאת מתוך המערכת.

זאת ועוד, עקרון "החוקיות הסוציאליסטית" יושם בשילוב עם עקרון "ההשתתפות", והשלטון טען, כי הציבור כולו אחראי לסייע בשמירה על החוק ובפיקוח על קיומו. העיתונות הסובייטית הדגישה את העובדה, כי בברית-המועצות האזרחים הם אלה שבחרים את שופטיהם וקראה לכל האזרחים ללכת לקלפי ולממש את זכותם לבחור (בפועל לאשרר) את מינוים של שופטי בתי-המשפט העממיים (הערכאה הנמוכה ביותר במערכת המשפטית) ולחזק בכך את הקשר בין השופטים לציבור. כתבי עת ומאמרי עיתונות הציגו את אנשי מערכת החוק כאנשים ש"בתוך עמם הם יושבים", ושעברו כמוהו את תלאות המלחמה וקשיי הבנייה הסוציאליסטית

וכל מטרתם לסייע לעם. האזרחים מצדם, כפי שעולה מספרי הזיכרונות של שופטים ופרקליטים מאותה תקופה, פנו תדיר אל משפטים וביקשו עצה גם בעניינים שלא הגיעו לכדי תביעה משפטית ולא נפתח בעניינם תיק רשמי. האזרחים הגיבו על הקריאה לשיפור המערכת המשפטית ולא היססו להפנות תלונות לדרגים משפטיים גבוהים. יתרה מזאת, מסמכים ארכיוניים מעידים, כי האזרחים היו פעילים גם בענייני חקיקה. אוסף המסמכים של הוועדה המשפטית (שקיבלה חלק מסמכויותיו של משרד המשפטים שפורק בשנת 1956) כולל תיק ובו פניות הציבור בענייני חקיקה בכל שנה משנות קיומה של הוועדה. אזרחי ברית-המועצות, כך עולה מהתיעוד, טרחו לפנות אל הוועדה המשפטית בהצעות, בקשות ותלונות במגמה לשפר את החקיקה. לבסוף, קבוצות המשמר האזרחי ובתי-משפט של חברים, שאותם החזיר חרושצ'וב (גופים אלה היו פופולריים בשנים הראשונות שאחרי מהפכת 1917) היו ביטוי מובהק למגמת הפופולריזציה של המשפט והניסיון של חרושצ'וב להעביר לידי הציבור סמכויות של חוק וסדר.

נפילתו של חרושצ'וב ועלייתו של ברז'ניב לשלטון בסוף שנת 1964 לא שינו את המגמות החדשות בתחום המשפט. אף שהיסטוריונים ודיסידנטים הרבו לטעון, כי ברז'ניב הביא עמו רהיטליניזציה והקשחה של המשטר, הרי בחינתן של ההתפתחויות בתחום המשפטי מגלה שהרפורמה המשפטית נמשכה. בין השנים 1964 ל-1983 נוסחו מחדש כמעט כל החוקים הסובייטיים: למעט חוק העונשין והחקיקה האזרחית, שתוקנו בימי חרושצ'וב, כל יתר החוקים, לרבות חוקי הדיור והבריאות, חוק החינוך והחקיקה בנושא משפחה, חוקי העבודה והחוק לפיצוי האזרח בגין פגיעה של המדינה, כולם תוקנו או נוסחו מחדש בימי ברז'ניב על מנת להתאים אותם לחברה הסוציאליסטית בדרך לקומוניזם. גולת הכותרת של הרפורמה בחקיקה הייתה החוקה הסובייטית החדשה של שנת 1977 שעיגנה בחוק את היחסים בין האזרח למדינה, לרבות הזכויות והחובות של האזרח הסובייטי.

במקביל לשינויים בחקיקה, החלה ניכרת מאז סוף שנות השישים התחזקות במעמדם של שופטים ועורכי-דין ביחס למוסדות מדינה אחרים. בתקופה זו החלו השופטים לעשות שימוש נרחב יותר בסמכותם לפנות למוסדות ממשלה, לפרקליטות ולמשרד הפנים ולהסב את תשומת-לבן של הרשויות לאי-סדרים שהתגלו בהן. יתרה מזאת, אחד הקריטריונים בבחינת איכות העבודה של השופטים היה מספר "ההחלטות הפרטניות" שהם כתבו ושעניינן שמירה על החוק בנושאים הנוגעים לתיק המשפטי, אף שלא נכללו בו במפורש. כך, בשנת 1971, כתב נשיא בית-המשפט של העיר מוסקבה אל ראש מנהל בתי-המעצר של העיר והתריע על הפרה של חוקי מעצר ועיכוב. באותה שנה הוא קרא לפרקליטות לחקור באופן יסודי יותר הפרות של חוקי עבודה על-ידי מנהלים (819/1 TsAGM תיק 270). עורכי-הדין, מצדם, היו לקראת סוף שנות השישים ובשנות השבעים לחלק אינטגרלי במערכת המשפטית: זכויותיהם בהליך המשפטי הורחבו, המדינה קראה להם לתת ייעוץ משפטי מסודר וקבוע בתעשייה ובחקלאות, ללוות את עבודתם של גופים מנהליים ולמלא תפקיד מרכזי בהפצת השכלה משפטית בקרב הציבור.

ההתפתחויות בחקיקה ובסמכות אנשי המשפט לזותה במסע תקשורת, שהבהיר לאזרחים את חשיבות החוק בברית-המועצות והכריז על מחויבותה של המדינה לשמור על החוק. שופטים ובעיקר עורכי-דין נקראו לדגל באמצע שנות השישים והתבקשו לסייע בתעמולה משפטית ולהרצות בפורומים שונים בנושאים של זכויות עובדים, זכויות אזרחים, תפקיד המשפט ו"חוקיות סוציאליסטית" בכלל. קורסים בנושאים אלה התקיימו במפעלים, קולחוזים

ואיגודים מקצועיים. דיווחים ששלחו בתי-משפט קמא לבית-המשפט העליון ולוועדה המשפטית מעידים, כי שופטים נדרשו להרצות לפחות פעמיים בחודש בפני אזרחים ולקיים דיונים משפטיים באזורי ספר מדי רבעון על מנת להדגים בפני הציבור המרוחק מן השיח המשפטי את האופן שבו המערכת המשפטית פועלת. בתקופתו של ברז'נייב הורחבה ההשכלה המשפטית והיא נכללה בתוכניות לימודים בבתי-ספר, במוסדות להשכלה גבוהה וב"אוניברסיטאות עממיות למשפט".

המהלכים הללו מעידים על ניסיון אמתי לטפח בקרב הציבור הרחב מודעות לחוק ולמשפט. אף שהמטרה הראשונית של ההשכלה המשפטית הייתה מניעת התנהגות שלילית באמצעות חינוך לשמירה על החוק, ההשלכות של המהלך חרגו מעבר למטרה זו. חינוך למשפט יצר אצל האזרחים מודעות לזכויות ופיתח אצלם את היכולת להעלות דרישות דומות כלפי פקידי המדינה ואנשי המוסדות המשפטיים. טיעונים בעד "חוקיות סוציאליסטית" רווחו בעיתונים, לא רק נגד עובדים, מנהלים בתעשייה או חברי קולחוז, אלא גם נגד שוטרים, שופטים ופרקליטים. אף שהחוק הסובייטי לא העניק לאזרחים זכויות נוסח המערב, המשפט בתקופת חרושצ'וב עמד ביותר קריטריונים משפטיים בסיסיים שקובעים האם מערכת משפטית שומרת על הגינות פנימית: התעמולה המשפטית הפכה את ההליך המשפטי לפומבי יותר, החקיקה החדשה הפכה את החוקים לשימיים, החלת המשפט נדרשה להיות שוויונית, והחוק שמר על התאמה בין חומרת העונש לחומרת העבירה. שמירה על עקרונות משפטיים אלה סייעה בשיקום האמון בין המשטר לאזרחים ועוררה באזרחים ציפיות לגבי יחסי הגומלין בין האזרחים לשלטון ובין האזרחים לבין עצמם.

הסיפור שיצר השלטון באמצעות מהלכים אלה היה ברור למדי: לפני המהפכה היה המשפט כולו בשירות הבורגנות; עתה, לאחר המהפכה ולאחר שבניית הסוציאליזם תחת סטלין הושלמה, המשפט ישרת את האזרחים. סיפור זה, גם אם לא התקבל על דעתו של כל אדם, יצר את סיפור המסגרת של המשפט הפוסט-סטליניסטי והפך לטיעון לגיטימי בבית-המשפט. אישה מארמניה, שפנתה לנשיא בית-המשפט העליון הסובייטי בעניין סכסוך המגורים בין בנה לכלתה, היטיבה לתאר את התקופה שלפני המהפכה והשינוי שחל אחריה: "אני אישה מבוגרת", היא כתבה,

אני זוכרת היטב את התקופה הצארית, את נציבי המשפט, פקידי הכפר, את המפשרים של ה"מיר" (mir; הקהילה החקלאית ברוסיה הצארית) ואת שאר הנציגים של המדינה. טעמתי מספיק מהעדר חוק באותה תקופה. שרדתי גם את התקופה הקצרה של שלטון הדשנקים (dashnaki; חברי מפלגת הפדרציה המהפכנית הארמנית ששלטה בארמניה משנת 1917 ועד לתפיסת השלטון על-ידי הבולשביקים בשנת 1920) בעת שהצדק נמצא בידי האוחז באקדח מאוזר. לבסוף התבסס השלטון הסובייטי ואתו החוק והסדר (GARF 9474/5 תיק 4994).

יורשיו של סטלין, ובראשם חרושצ'וב, העניקו לחוק ולמשפט מעמד חדש במשטר הסובייטי מתוך מגמה לייצב מערכת, שסבלה זעזועים רבים במשך עשרות שנים. ואכן, הם הדגישו את סדרי-הדין ואת המקצועיות של אנשי המשפט וצמצמו את השרירותיות שהייתה אופיינית לתקופתו של סטלין. עקרונות "ההשתתפות" ו"החוקיות הסוציאליסטית" שיפרו את מעמדו של האזרח ביחס לשלטון ונתנו לו שליטה רבה יותר בגורלו. גם אם צעדיו היו מוגבלים עדיין, הרי הגבול בין האסור למותר הפך לעמום פחות מבעבר. יתרה מזאת, התהליך שחזק את "החוקיות הסוציאליסטית" חימש בו בזמן את אנשי המשפט והאזרחים במונחים ובתפישות

שסייעו להם להיאבק על זכויותיהם. דגל הציות לחוק, שהניפה ההנהגה, החל לפעול עם הזמן נגדה והטיל עליה מגבלות שהיו זרות עד אז לשלטון הסובייטי: הצורך לגבות את פעולותיה בהנמקה חוקית.

בין חוקיות לסוציאליזם

הרפורמה המשפטית של חרושצ'וב ותקופת "ההפשרה" בברית-המועצות באמצע שנות החמישים גרמו לרבים במערב לטעות ולחשוב, כי צעדיו של חרושצ'וב מכוונים לליברליזציה נוסח המערב. אולם מדיניותו של חרושצ'וב, כפי שהיא עולה בבירור מן "הנאום הסודי" שנשא בכינוס ה-20 של המפלגה הקומוניסטית בפברואר 1956, לא הייתה שחיקת המהפכה, כי אם קידומה לשלב הבא והחייאת הרוח המהפכנית בקרב הציבור באמצעות חזרה לערכיו של לנין. לבד מהביקורת שחרושצ'וב השמיע על פולחן האיטיות ועל דיכוי המפלגה, הוא שיבח את צעדיו המהפכניים של סטלין ובהם הקולקטיביזציה והתיעוש. חרושצ'וב אף קרא לשיקום מעמדה של המפלגה כהמשך לדרך המהפכנית. בהקשר זה, עקרון "החוקיות הסוציאליסטית" לא נועד לבטל את הסוציאליזם, אלא לקדם אותו. מעבר להפסקת הטרור והחזרת הביטחון האישי, הייתה מטרתו של עקרון "החוקיות הסוציאליסטית" בנייתה של חברה סוציאליסטית טובה יותר והתקדמות מהירה יותר לעבר הקומוניזם.

התפישה ולפיה המשפט יכול לשרת מטרות סוציאליסטיות לא הייתה חדשה. כאמור, מאז ראשית המהפכה שררה תמימות דעים בקרב המשפטנים הבולשביקים, כי המשפט הסובייטי מבטא את רצונו של מעמד הפועלים ולפיכך הוא כלי מתאים לקידום המהפכה. דיונים, שנערכו במחלקה לפילוסופיה ולמדע המשפט של הוועד המרכזי של המפלגה בשנים 1953-1954, מגלים, כי באותה עת המפלגה לא מצאה כל פסול בשימוש בכלי המשפטי לקידום המהפכה, והיא ייחסה את חילוקי הדעות באשר לחקיקה ולשיפוט לפער הקיים בין השלב המהפכני שבו נמצאה החברה לבין שלב ההתפתחות של המשפט מבחינה תאורטית. המפלגה דרשה, לפיכך, שאנשי האקדמיה יקדישו מחקר ופרסומים לנושא של משפט ומדינה ויפתחו את הבסיס התאורטי שיקשור בין המשפט לתהליך החברתי של מעבר מסוציאליזם לקומוניזם. להנחתה, כיוון שהחוקים ואכיפתם הם הזרוע הארוכה של המדינה, הרי התאמתם של החוקים לשלב ההתפתחות שבו מצויה החברה, וכפועל יוצא מכך המשפט, יוכלו לסייע בבניית הקומוניזם. גם המחלקה להשכלה גבוהה של המפלגה, שדנה בתחום המשפט בשנים 1955-1956, הייתה בדעה, שהמפתח להשגת "חוקיות סוציאליסטית" הוא במעורבות האקדמיה המשפטית בפרקטיקה ובשיפור הפעולה של מוסדות המשפט. דהיינו, הפתרון לבעיית החוק מצוי בשיפור פעולתו של המנגנון המשפטי ולא ביחסיו עם האידיאולוגיה. החקיקה החדשה של חרושצ'וב, שהחלה בסוף שנות החמישים, ביטאה חשיבה זו והניחה, כי מדינה הפועלת באמצעות חוקים נכונים וצודקים ושומרת על הציות להם היא ערובה להגשמת הקומוניזם בדרך חוקית וללא כפייה.

עם זאת, הפרקטיקה המשפטית הראתה, כי לא פעם היה קושי ליישם את עקרון "החוקיות הסוציאליסטית" בשילוב עם הערכים הסוציאליסטיים שהמשטר ביקש להנחיל. לבית-המשפט העליון הגיעו ערעורים לא מעטים על החלטות הדבקות בלשון החוק אך מביאות לתוצאה שאינה עולה בקנה אחד עם העקרונות הסוציאליסטיים, ובית-המשפט העליון נאלץ להכריע בין השניים. כך, לדוגמא, בתיק שעניינו סכסוך מגורים, ביקשה התובעת זכות מגורים בדירה של אבי בתה שגר בלנינגרד, מאחר שבתם המשותפת כבר גרה עמו. בהחלטה המתבססת על לשון החוק קבע בית-המשפט המחוזי, כי יש לדחות את הבקשה, שכן שאר הדיירים בדירה

התנגדו לכניסת האם. בית-המשפט העליון, לעומת זאת, התחשב בעובדה שהאם רצתה לגור קרוב לבתה, בכך שאין לה מקום מגורים אחר בעיר, בגודל הדירה ובאופיו השלילי של האב (לפי התיאור של המערערת), והחליט להעניק לאישה זכות מגורים בדירה של האב (GARF 9474/5 תיק 4589). בדומה לכך, בתיק אחר שעניינו זכות מגורים, טענה המערערת, כי יש לה הזכות לשטח מגורים במוסקבה בדירת חמה וחמותה לשעבר, אף שלא התגוררה שם באופן קבוע בשנים שקדמו לתביעה. בדעת מיעוט כתב השופט ג"פ דוברובולסקי (Dobrovolskiy), כי אין בסיס חוקי להחלטה וכל העובדות מצביעות על כך שהמערערת איבדה את זכותה להתגורר בדירה. דעת הרוב, לעומת זאת, בחרה להקצות למערערת שטח מגורים במוסקבה והתחשבה בחוות הדעת שקיבלה מתלמידיה בבית-הספר למוסיקה ובעובדה שמשפחת הבעל ניסתה להקשות על חזרתה לעיר (GARF 9474/5 תיק 4862).

מאחר שהדגש במשפט, לפחות להלכה, היה בקידומה של המהפכה, המשפטן נדרש לראות את האדם הסובייטי והנאשם באולם בית-המשפט לא כסובייקט משפטי, ששואב את מעמדו מתוקף החוק, אלא כמוגדר על-ידי נורמות חוץ-משפטיות. מה שכונן את האדם הסובייטי היה מקומו ותפקידו המהפכני. אשר על כן התמקד ההליך המשפטי בבירור הרקע החברתי-הכלכלי של הנאשם, בזיקוק עמדותיו הפוליטיות ובחקר אופיו. עדויות אופי, סיפורי גבורה של המשפחה, המעגל החברתי של הנאשם (או של הצדדים לדיון אזרחי) – כולם היו רלבנטיים בבית-המשפט הסובייטי. השופטים, התובעים מטעם המדינה וגם בעלי-הדין דבקו בעמדות אלה ונימקו את פניותיהם, לא בהתבסס על שיח זכויות מערבי, אלא על בסיס שיח סובייטי המתמקד בטיבה של הדמות הניצבת מולם. במוקד המשפט לא עמדה השאלה, האם הנאשם עבר על החוק, אלא השאלה האם מעשי הנאשם סותרים את האידיאולוגיה והאם היענות לבקשתו של המערער תתרום לצדק החברתי. מערערת מהעיר וורושילובגרד (Voroshilovgrad) טענה בפני בית-המשפט, כי יש לבטל את העסקה שערך בנה החורג למכירת הבית שלה, מאחר שזו נעשתה ללא רשותה בעת ששהתה במחנות. המשיבה (הקונה), טענה מנגד, כי הבן הטעה אותה בהציגו ייפוי כוח מבעלת הבית. לטענת המשיבה, התובעת היא אישה לא-אמינה שנשלחה למחנות בגלל שניהלה עסק פרטי לאפיייה. עובדה זו, לדעת המשיבה, פוגעת באמינות התובעת. המערערת מצדה מיהרה לטעון, כי בעלה של הקונה היה מעורב בעסקי ייננות, וכי הבית היה ביתו השני שאותו רכש בכספי העסק האסור (GARF 9474/5 תיק 4749). טיעוני הצדדים מדגימים כיצד הליך משפטי, שהיה אמור לדון בשאלת תוקפו של ייפוי הכוח שהוצג בפני הקונה, חרג מן התחום המשפטי והתמקד באופייה הפוליטי של האזרחים, ביחסו של המשטר לעסקים פרטיים ובשאלה הפוליטית לגבי נכסיהם של השבים מן המחנות.

מחד גיסא, עקרון "החוקיות הסוציאליסטית" שאימץ חרושצ'וב תבע שמירה על החוק ושימוש בו בהתאם לעקרונות יסוד משפטיים. תכליתו העיקרית הייתה העדפת החוק על פני החלטות אד הוק שנועדו לשרת אינטרס פרטי או מקומי הפוגע במטרות של השלטון המרכזי; העיקרון אף נועד להעניק ביטחון וודאות לאזרח הפשוט ולהנהיג גם יחד. מגמה זו התחזקה ככל שפרקליטים ושופטים רבים יותר רכשו השכלה משפטית גבוהה ויצרו קהילה מקצועית אוטונומית המחויבת לנורמות משפטיות משותפות. מאידך גיסא, כיוון שהיה מדובר בחוקיות "סוציאליסטית", נדרש המשפטן למודעות מתמדת לכך, שהמטרות האמתיות הן פוליטיות וחברתיות ולא משפטיות. ספר לימוד על יסודות המדינה והמשפט הסובייטיים, שיצא לאור במוסקבה בשנת 1956 (M.P. Kareva and G.I. Fedkin [eds.], *Osnovy sovetskogo gosudarstva i prava*, Moskva, 1956), הבהיר לתלמיד, כי החוק מיישם את העיקרון של

"מכל אחד על-פי כישוריו ולכל אחד על-פי עבודתו". בספר נכתב, כי המערכת הסובייטית מאפשרת לאזרח לממש את האינטרסים האמתיים שלו: חופש מניצול על-ידי בעלי הון, ביטול של בעלות על אמצעי היצור, מימוש היכולת לעבוד בהתאם לכישוריו וזכות שווה לקבל תמורה המתאימה לעבודתו. אולם קיום החוק לא הביא תמיד למימוש היעדים האלה. בתנאים מסוימים הייתה ההיצמדות ללשון החוק עשויה להכשיל החלטה המביאה לחיזוק הסוציאליזם. בתנאים אחרים, דרישת "החוקיות הסוציאליסטית" הטילה מגבלות על רשויות המדינה, מגבלות, שלהבנתה, מנעו ממנה לפעול להשגת "תוצאה נכונה" של הליך משפטי.

ההתנגשות שנוצרה בין העדפתה של התוצאה הנכונה מבחינה פוליטית לבין הפתרון הנכון מבחינה משפטית קרבל את פעילותה של המערכת המשפטית באופן קיצוני: פסקי-דין הפכו לחלוטים רק בסיום תהליך משפטי וביורוקרטי ארוך, וסמכות הפרקליט ובית-המשפט לערעורים להתערב בתיקים הייתה רחבה ביותר. מעבר ל"ערעור בזכות" המקנה חלון זמן מוגדר לערעור על החלטה משפטית, ניתנה בברית-המועצות זכות רחבה של "ערעור ברשות", שלא הוגבלה בזמן או בנימוקים ומטרתה הייתה להביא לפתרון הנכון והצודק ביותר בכל תיק. החוק קבע, כי אם שוכנעה הפרקליטות או שוכנע בית-המשפט העליון, שבית-משפט קמא טעה בהכרעתו, הייתה שמורה להם הזכות להזמין את התיק, לבחון אותו מחדש ולהפנותו לדיון בפני ערכאת ערעור. הרצון להגיע לפתרון צודק מבחינת התוצאה היה עדיף תדיר על פני עקרון הוודאות המשפטית התוחם את הערעורים בזמן ובמספר. היטיב לתאר זאת אזרח שערער לבית-המשפט העליון של ברית-המועצות בשנת 1957 בעניין זכות המגורים של כלתו בדירה המשותפת שבה התגורר: "איך ייתכן", טען המערער,

כי ערב יום השנה ה-40 למהפכת אוקטובר המהוללת, בברית-המועצות שבה המעמדות המנצלים מוגרו וכל האזרחים אחראים באופן שווה בפני החוק, שלושה מוסדות עליונים לצדק ולביקורת מקבלים החלטות כה שונות בתיק ועומדים על כך שכל אחת מהן התקבלה על-פי החוק? (GARF 9474/5 תיק 4862).

"החוקיות הסוציאליסטית" העמידה את המערכת המשפטית בפני מצבים, שבהם הייתה סתירה בין עקרונות משפטיים לקידום ערכי הסוציאליזם. מבחינה מסוימת ניצבה ברית-המועצות מול סתירה הנוצרת בהכרח בכל מערכת משפטית, ובכלל זה גם דמוקרטי-ליברלית, כאשר עליה לקבל החלטה המשפיעה על מדיניות חברתית, כלכלית או פוליטית. שהרי גם במערב יכולה להיות, ומתרחשת בפועל, התנגשות בין עקרונות משפטיים לבין ערכים או מדיניות שאותם מבקש השלטון לקדם. לא אחת נוצרת התנגשות בין שמירה על חוקי מעצר, לדוגמא, לבין צורכי ביטחון, או בין שמירה על כללי מנהל תקין לבין הצורך לתקן מצב כלכלי או חברתי קיים. כבר באמצע המאה העשרים המשפטן פרנץ נוימן (Neumann) עמד על כך, שהמתח בין החוק כביטוי לרצונו של הריבון לבין החוק כמערכת כללים בעלת היגיון פנימי מלווה את כל ההיסטוריה המשפטית של הציביליזציה המערבית, ומתח זה הוא תנאי הכרחי לקיומה של חוקיות (ראו ספרו Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944, New York: Oxford University Press, 1944). ואולם, בעוד מערכת המשפט הליברלית-הדמוקרטית טוענת לקיומם של כללי משפט בסיסיים שהם ניטרליים מבחינה פוליטית ומקודשים, כיוון שהם מאפשרים תחרות צודקת בין עקרונות יריבים, הרי בשיטה הסובייטית נתפש המשפט כולו כביטוי לנורמות פוליטיות. כללי המשפט בברית-המועצות נבחנו בהקשר מהפכני, וחולקו לכללים המעכבים את הקומוניזם וכללים המקדמים אותו. לפיכך, התקשתה ברית-המועצות לקדש כללים "ניטרליים" כלשהם. קידוש הוראות משפטיות בשם חשיבותה של המכונה המשפטית כונה תדיר "פורמליזם" – התמקדות

בצורה במקום בתוכן – והוא נחשב לחולי שבו לוקה המשפט המערבי.

מבחינות מסוימות קיים דמיון בין הגישה הסובייטית לגישה של ביקורת המשפט (Critical Legal Studies) הטוענת, כי גם הכללים המשפטיים, הניטרליים לכאורה, המקובלים במערב כיום – אלה העוסקים בפרסום החוק, בסדרי־הדין ובזכויות – משקפים בהכרח עקרונות פוליטיים המקבעים אינטרסים של קבוצות מסוימות. לכן הנוקטים גישה זו מפקפקים ביכולתו של המשפט המערבי להגן על הזכויות שבהן דוגל הליברליזם. הם מטילים ספק באפשרות לקבוע כללים משפטיים אוניברסליים המתאימים לכל חברה או המשקפים אמת טבעית הנכונה תמיד. באופן דומה טענו הבולשביקים, כי המשפט הישן בכללותו משקף את האינטרסים של הבורגנות ואינו פועל למען כלל האזרחים. לפיכך, הדגישו בברית־המועצות את השינוי בתוכנם של החוקים מתוך אמונה, כי התאמת הכללים לאינטרסים הפוליטיים של הפרולטריון, כפי שמביעה אותם המפלגה, תביא בהכרח לקידום המטרות של המהפכה. מחשבה זו היא שהניעה את המשטר הסובייטי להחליף את חוקי הצאר האימפריאליסטיים בחוקים סוציאליסטיים חדשים שהותאמו לכלכלה מולאמת וריכוזית. עם זאת, המנגנון המשפטי הוסיף להזכיר ברובו את המשפט המערבי: הקטגוריזציה של חוקים הייתה דומה (משפט חוקתי, משפט פלילי, משפט אזרחי, משפט מנהלי, משפט של דיני העבודה, משפט הקרקעות וכו'), מבנה המערכת המשפטית שמר על החלוקה לפרקליטות, עורכי־דין ומערכת בתי־המשפט, והדיון בזכויות ובחובות של האזרח היה חלק מן המשפט החוקתי. הייתה אפוא אי־התאמה בסיסית בין החברה החדשה שנבנתה בברית־המועצות לבין המנגנון המשפטי שנבחר לשרתה. על מנת ליישם את החוקים החדשים השתמשה ברית־המועצות במערכת ישנה ולא הצליחה במשימה של יצירת מערכת משפט חדשה לחלוטין, סוציאליסטית במהותה, אף שבראשית המהפכה הדגישו המשפטנים הבולשביקים את הצורך לעשות זאת. ייתכן, שאין דרך ליצור מערכת חדשה יש מאין, בלי להשתמש באבני הבניין הישנות, ואפשר שהאופי האוטופי של המפעל הקומוניסטי מונע את יצירתה של מערכת כזו. כך או אחרת, השימוש במערכת המשפט הישנה לא עלה בקנה אחד עם המטרות שהמשטר ניסה לקדם.

ההנהגה הסובייטית התקשתה לפתור סתירה זו. מאחר שבברית־המועצות הייתה לאידאולוגיה עליונות ערכית, למפלגה וגם למערכת המשפטית היה קשה להצדיק העדפה של תוצאה חוקית אך לא רצויה מבחינה פוליטית. מהיבט זה, המשטר הסובייטי הפוסט־סטליניסטי, גם אם קידם את השמירה על החוק על־ידי האזרחים ועל־ידי המדינה, לא הפך ל"מדינת חוק" במובן של *Rechtsstaat*, דהיינו, מדינה המכבדת את החוקים שהיא עצמה חוקקה בשל העובדה שתוקפם מגיע מן המדינה. הסיבה לכך היא, שהמדינה הסובייטית לא הייתה מעולם תכלית בפני עצמה אלא כלי לקידום המהפכה. "בדיוק כיוון שהמדינה הסובייטית היא תולדה של ריבונות העם", כך על־פי ההקדמה לספר הדין במדינה הסובייטית בשנת 1970, "היא אינה יכולה להתאפיין כמוה בהעדר הגבלה ובעצמאות" (I.M. Stepanov, *Sovetskaia gosudarstvennaia vlast'*, Moskva: Nauka, 1970, p. 6). יתרה מזאת, העדפת התוצאה של ההליך המשפטי על פני קידוש ההליך המשפטי עצמו, נבעה מן האידאולוגיה המרקסיסטית שראתה בעצמה תורה מדעית המסבירה את התקדמות החברה על ציר הזמן ההיסטורי, החל ממשטר העבדות, דרך הפאודליזם והקפיטליזם וכלה בקומוניזם. הנהגה המחויבת לתורה זו לא הייתה יכולה להסתפק ביצירת מנגנון משפטי שיסדיר את התנהלות החברה, אלא ראתה לעצמה חובה נוספת והיא השגת המטרה הסופית – הקומוניזם. מתוך מחויבות למטרה זו הכריזה התוכנית החדשה של המפלגה הקומוניסטית, שגובשה בהנהגת חרושצ'וב בשנת 1962, כי כינון הסוציאליזם כבר הושלם, ואילו הקומוניזם

יושג עד לשנת 1980. אף שההנהגה אכן שאפה להבטיח יציבות במדינה, ואף לשפר את המצב הכלכלי-החברתי, המטרה הנוספת של קידום המהפכה לא אפשרה לה לתת למערכת המשפט לפעול באין מפריע בלי התערבות כלשהי, שכן מתן אוטונומיה למערכת המשפט היה יכול להניב תוצאות פסולות מבחינתה. למעשה, העובדה שההנהגה התחייבה לא רק לשמור על עקרונות מסוימים, אלא שמה לה למטרה להשיג יעדים קונקרטיים, כגון הענקת שטח מגורים של תשעה מטרים רבועים לכל אזרח, בניית כלכלה חזקה יותר מזו של ארצות-הברית, כינון חברה ללא פשע ואלימות או כינון מערכת אכיפה שתגיע למצב שבו אף פושע אינו נמלט מעונש ואף אדם חף מפשע אינו נשלח למאסר, הכשילה מלכתחילה את המשפט הסובייטי.

במשך כעשרים שנה, מאמצע שנות החמישים ועד אמצע שנות השבעים גרסה ההנהגה, כי "חוקיות סוציאליסטית" היא המפתח לחברה מתוקנת, שתתנהל על-פי חוק ותוך יישום ערכי הסוציאליזם. אולם דו"חות שהוגשו למשרד המשפטים של ברית-המועצות בסוף שנות השבעים מעידים, כי על אף המאמצים הרבים שהושקעו בהקניית השכלה משפטית, בהכשרת אנשי המשפט, במשמעת במוסדות המשפטיים ובחקיקת חוקים חדשים שישקפו את המטרות האמתיות של החברה, הרי היעדים הסוציאליסטיים, כגון שיפור תנאי הדיור והגברת התוצר החקלאי והתעשייתי, למעשה חמקו מידיה. זאת ואף זאת, מהנתונים הסטטיסטיים של שנות השבעים עולה, כי גם המטרה של שמירה על החוק לא התממשה: הפשע גדל בקצב מדאיג (על אף האטה מסוימת במחצית הראשונה של שנות השישים), העבריינות הכלכלית בכל הרמות נסקה, עברות המשמעת של פרקליטים ושופטים לא נעלמו, הביורוקרטיה לא צומצמה וטעויות משפטיות חזרו על עצמן שוב ושוב. שר המשפטים הסובייטי, ולדימיר טרבילוב (Terebilov), הודה בסוף שנת 1982 במאמר שהתפרסם בכתב העת המשפטי של הפרקליטות הסובייטית, **חוקיות סוציאליסטית** (*Sotsialisticheskaia zakonnost'*), כי פריצת הדרך המיוחלת בהתגברות על הפשיעה טרם הושגה.

בסוף שנות השבעים התקשו קברניטיה של המערכת המשפטית לאתר את הדרך הנכונה לשימוש במשפט באופן שיניב את התוצאות הרצויות. במאמר משנת 1979 התלבטו שני משפטנים סובייטים כיצד יש למדוד את ההצלחה והיעילות של מערכת המשפט בברית-המועצות. מחד גיסא, אם תפקידה של מערכת המשפט הוא לסייע בחיזוק "החוקיות הסוציאליסטית", יש לבחון את היקפן של הפרות החוק בכל שנה; מאידך גיסא, אם מטרת המערכת היא לחזק את הכלכלה הסוציאליסטית, הרי תוצאות כלכליות טובות יותר בתחומים שבהם הייתה מעורבות משפטית יעידו על פעילות יעילה יותר של המערכת. לבסוף, אם ראוי לראות ביעילות אמצעי להעריך את עבודת המשפטנים, אזי יש לבדוק את הישגי עבודתם ושיעורי הצלחתם: מספר הבקשות שהוגשו, מספר התיקים שנדונו, מספר הערעורים וההרשעות וכיוצא באלה (V. Mamutov, I. Zamoiskiy, "Printsipy opredeleniia effektivnosti" (1979), p. 20, *Sotsialisticheskaia zakonnost'* 12 [1979], p. 20). בראשית שנות השמונים עוד ניסתה ההנהגה לעשות שימוש בכלי של המשפט להשגת תוצאות חברתיות כלכליות ולהצדיק את השימוש בו להשגת מטרות אלה. כתב העת **חוקיות סוציאליסטית** פרסם מאמרים שהבהירו, כי לדעת לנין ולפי מרקס, למשפט נועד תפקיד מרכזי בבנייה הסוציאליסטית. אף שלנין הצדיק את השימוש בטרור בראשית המהפכה, הסביר אחד המאמרים, הוא גרס, כי בתום מלחמת האזרחים המשפט הוא האמצעי העדיף לחינוך האוכלוסייה, לאכיפת נורמות חדשות, למשטור ולמאבק במעמד המנצלים (V. Lukashovich, "V.I. Lenin o sotsialisticheskome pravosudii", *Sotsialisticheskaia zakonnost'* 4 [1983], p. 3). במאמר אחר באותה שנה, שפורסם במלאת 165 שנה להולדתו של קרל מרקס ומאה

שנים למותו כתב א' רוזין (Rozin), פרופסור למשפט סובייטי, כי העמדה ולפיה המשפט הוא מבנה פסיבי שרק משקף את הבסיס הכלכלי של החברה, איננה נכונה. הכותב טען, שיש להבין את מרקס כמי שסבור שהמשפט יכול להיות אקטיבי ולהשפיע על הבסיס של החברה. בסופו של דבר, טען המחבר, המשפט יעזור לעבור מן "הדיקטטורה של הפרולטריון" למבנה המדינתי הבא, והוא "מדינה סוציאליסטית כלל-עממית" (E. Rozin, "Marks o gosudarstve i (i prave", Sotsialisticheskaia zakonnost' 5 [1983], p. 3).

אובדן הדרך בתחום המשפטי התבטא גם בזניחה של המונח "חוקיות סוציאליסטית". העיקרון לא נפסל באופן רשמי וגורף, אך הוא נדחק לקרן זווית בנאומים, דו"חות ומסמכים רשמיים. לצדו, ולעתים במקומו, החלו להופיע בדיונים ובמסמכים מְתוּוֹי־מדיניות ביטויים חדשים: "משטר החוק" (pravoporiadok) ו"משמעת העבודה והמדינה" (trudovaia i gosudarstvennaia distsiplina). בעוד עקרון "החוקיות הסוציאליסטית" קשר בקשר בל-יינתק את החוקיות והסוציאליזם (כאשר הסוציאליזם יוצק תוכן לחוקיות, שהיא האמצעי), השיח של מחצית השנייה של שנות השבעים וראשית שנות השמונים ניתק בין שני מונחים אלה ודן בעיקר בשאלת הציות לחוק. נראה כי ככל שהיעד של כינון חברה קומוניסטית התרחק, כך הצטמצמו שאיפות ההנהגה והיא הייתה מוכנה להסתפק בהשגת ציות לחוק ובויתור על "חוקיות סוציאליסטית".

אין ספק, כי מערכת משפטית, שתפקידה היה לסייע בבניית חברה סוציאליסטית חדשה, לא הייתה יכולה להיות מנותקת מן האידאולוגיה המרקסיסטית. אידאולוגיה זו, שעמדה להלכה מעל המדינה, הכתיבה דרכי מחשבה ומטרות שחייבו יצירת מערכת משפטית שונה מזו המערבית. בניגוד לשיטת המשפט הדמוקרטית-הליברלית המקדשת את המנגנון המשפטי-החוקתי וטוענת לניטרליות פוליטית, מערכת המשפט הסובייטית שירתה את המשטר ועל-כן היה לה עניין רב בתוצאה שמשיגה המערכת המשפטית ולא רק בפעולתה. הנמקות השופטים, טיעוני הנאשם מול התביעה, פניות אזרחים לבתי-המשפט והדיונים במוסדות המשפטיים בברית-המועצות מלמדים, כי את שיטת המשפט הזו הנחו ערכים (שאותם ביקשה השיטה להנחיל) ומטרות (שהוכתבו על-ידי ההנהגה כנגזרות מן האידאולוגיה), בשונה מן השיטה המוכרת לנו, המבוססת על זכויות. ההנהגה הסובייטית הפוסט-סטליניסטית שאפה לפיכך לכונן "חוקיות סוציאליסטית" אמיתית שתקדם את המהפכה. ואולם, לבד מהחוקים הסוציאליסטיים החדשים שהשיטה הציגה, היא כשלה ביצירת מנגנון משפטי חדש לחלוטין שיהיה תואם את החברה שאותה היא ניסתה לכונן. "החוקיות הסוציאליסטית", שבה בחרו יורשי סטלין כסיסמה המשקפת את רצונם לשמור על החוק, התגלתה כחרב פיפיות: בד בבד עם סיום הטרור והסדרת היחסים בין האזרח לשלטון היא הביאה גם לריסונה של ההנהגה ולבלימת המהפכה.

ד"ר דינה מויאל היא בוגרת הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב ובעלת תואר דוקטור בהיסטוריה מאוניברסיטת סטנפורד בקליפורניה. היא מלמדת כמרצה מן החוץ בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל-אביב ומשלימה את כתיבתו של הספר *Did Law Matter? – Law, State and Individual in the Soviet Union, 1952-1983*.

דוא"ל: dina.moyal@gmail.com

לקריאה נוספת:

Donald Barry, *Toward the 'Rule of Law' in Russia?*, Armonk, New York: M.E. Sharpe, 1992.

Harold Berman, *Justice in the USSR: An Interpretation of Soviet Law*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1963.

Vladimir Ilich Lenin, *The State and Revolution*, Introduction, translation and glossary by Robert Service, London: Penguin Books, 1992.

Martin Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, New York: Free Press, 1994.

Peter H. Solomon, Jr., *Soviet Criminal Justice under Stalin*, New York: Cambridge University Press, 1996.